УДК 808.3-086 : 801.56

СПОСОБИ МОРФОЛОГІЧНОГО СЛОВОТВОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Азарова Н.В., пошукач

Запорізький юридичний інститут МВС України

Досліджено способи морфологічного словотвору в українській військовій термінології на матеріалі іменникових та прикметникових термінів, визначено найактивніші з них, описано словотвірні моделі.

Ключові слова: способи словотворення, морфологічний словотвір, іменникові терміни, прикметникові терміни, суфіксація, префіксація, суфіксально-префіксальний спосіб творення, композити, юкстапозити, абревіація.

Азарова Н.В. СПОСОБЫ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНСКОЙ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ / Запорожский юридический институт МВД Украины

Исследованы способы морфологического словообразования в украинской военной терминологии на материале терминов-имен существительных и терминов-имен прилагательных, определены самые активные из них, описаны словообразовательные модели.

Ключевые слова: способы словообразования, морфологическое словообразование, термины-имена существительные, термины-имена прилагательные, суффиксация, префиксация, префиксально-суффиксальный способ образования, композиты, юкстапозиты, аббревиация.

Azarova N.V. METHODS OF MORPHOLOGICAL WORD-BUILDING IN UKRAINIAN MILITARY TERMINOLOGY /Zaporizhya law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Methods of morphological word-building in ukrainian military terminology are researched on the material of terms-nouns and terms-adjectives; the most active of them are determined; word-building models are described.

Key words: methods of word-building, morphological word-building, terms-nouns, terms-adjectives, suffixation, prefixation, suffixal and prefixal method of word-building, composites, juxtaposites, abbreviation.

Останніми десятиліттями науковцями посилено досліджуються процеси термінотворення. Актуальності набуло вивчення деривaційних процесів у військовій термінології.

Українська військова термінологія, увага до якої об'єктивно актуалізується в добу розбудови незалежної української демократичної держави, досліджувалася в різних аспектах, зокрема, у площині лексикографічного опису (Бурячок А. [1], Лісна О. [2]), походження, функціонування (Михайленко Т. [3], Мурашко Л. [4], Яремко Л. [5] та інші), теоретико-практичних засад перекладу (Онуфрієнко Г. [6] та інші). Разом із тим проблема комплексного дослідження словотвору в цій галузевій термінології є цілком на часі.

Джерельною базою дослідження обрано сферу фіксації військової термінології – "Російсько-український словник для військовиків" А. Бурячка, М. Демського, Б. Якимовича [1], "Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки" укладачів Й.Андерша, С.Воробйової, М.Кравченко та ін. [7], "Українсько-російський словотворчий словник" З.Сікорської [8].

Об'єкт дослідження – іменникові та прикметникові терміни, оскільки саме вони найбільш здатні номінувати спеціальні поняття в будь-якій галузевій термінології, зокрема у військовій, відображати все багатство та різноманіття значеннєвого спектру понятійної сфери: назв осіб (*лейтенант, полковник*), опредметнених дій (*завоювання, маневрування*), ознак предметів (*табельний, кулеметний*) тощо.

Метою дослідження є виявлення морфологічних способів творення українських військових іменникових та прикметникових термінів, визначення словотвірної структури досліджуваних одиниць, зокрема словотвірних моделей, з'ясування найактивніших способів творення.

Термінотворення, як зазначають учені, підпорядковане загальним законам словотвору сучасної української літературної мови. Проте термінологічній лексиці властиві й певні особливості. Термінологічний словотвір – це свідомий процес. "Терміни – не "з'являються", а "придумуються", "творяться" по мірі усвідомлення їх необхідності" [9]. Як зазначає В.П.Даниленко, "…свідома участь у творенні термінів надає змогу штучно впроваджувати в галузеві термінології спеціалізовані за значенням словотворчі морфеми, які дозволяють пов'язати певну класифікаційну систему понять з певною системою мовних засобів вираження цих понять" [10]. Для термінології є характерним, з одного боку, широке застосування продуктивних афіксів загальнолітературного словотворення, з іншого, формування

фонду власне термінологічних словотворчих засобів. Військова термінологія користується певним арсеналом словотвірних афіксів та моделей.

У сучасній лінгвістичній науці немає загальноприйнятої дефініції способу словотворення. Ми спираємося на визначення цього поняття І.І.Ковалико̀м. “Під лінгвістичним поняттям “способи словотвору” розуміються структурно різні шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотворчих ресурсів. Способи словотворення – це комплексна система використання різних структурних словотворчих засобів і способів утворення дериватем з їхніми словотвірними структурами – словотвірними формами і словотвірними значеннями на всіх етапах розвитку мови” [11,26]. “Спосіб словотворення – це більша, ніж словотвірний тип, одиниця класифікації, що об’єднує ряд типів, які характеризуються одним і тим же видом форманта (префікс, суфікс, постфікс і т.п.) в абстрагуванні від конкретних матеріальних втілень цього форманта в різних типах” [12, 41].

Морфологічний спосіб є основним у творенні терміноодиниць у різних галузевих терміносистемах. Це зумовлено насамперед як багатою системою елементів морфологічного словотвору української мови, так і семантично-граматичними особливостями творення слів, що дають можливість використовувати однотипні способи словотворення для позначення однотипних військових понять. Словотворчий аналіз військових похідних дозволив виявити шість способів морфологічного словотвору, а саме: префіксальний: *воєнний → антивоєнний*, суфіксальний: *завоювати → завойовник*, *зброя → зброяр*, префіксально-суфіксальний: *зброя → беззбройний*, *конвой → підконвойний*, юкстапозиція – *ракета-торпеда*, *генерал-лейтенант,* композиція – *кулемет*, *панцеротанковий*, абревіація: *БМП (бойова машина піхоти)*.

Проведене дослідження засвідчило, що найбільшу активність у військовій термінології виявляє суфіксальний спосіб термінотворення, який є провідним в індоєвропейських мовах. “Поява в слові суфікса сигналізує про наявність у нього певного узагальненого значення (семантична функція), вираженого в спеціальній формі (структурна функція), за яким це слово потрапляє до певного лексико-граматичного класу слів (частини мови) і здатне виконувати в реченні певну синтаксичну роль (синтаксична функція). З огляду на повноту охоплення функцій суфікси вважаємо еталонними одиницями суфіксальної підсистеми мови. Приймаємо таке їхнє визначення: суфікс – суфіксальна одиниця, яка бере участь у процесі деривації, а отже, має семантичну, структурну та синтаксичні функції в слівній структурі” [13, 31].

Суфіксальний спосіб виявляється найпродуктивнішим у сучасній українській літературній мові при творенні іменників. Іменникові деривати утворюються за допомогою суфіксації здебільшого від дієслівних, прикметникових та іменникових основ.

Розглянемо віддієслівні військові терміни. У ході аналізу виявлено терміни-іменники різного поняттєвого значення, утворені за такими моделями:

1) похідні на означення опредметненої дії, процесу: **V + -нн(я) (-енн(я), -анн(я), -інн(я), -уванн(я), -юванн(я), -ованн(я)**. Цей тип є досить активним у сфері військової деривації. У сучасній українській літературній мові можна виокремити кілька продуктивних груп твірних основ дієслів, від яких утворюються військові терміноодиниці на **–нн(я)**: префіксальні дієслова доконаного виду з кінцевим **–ити**: *розтрощити → розтрощення, висадити → висадження, захопити → захоплення;* дієслова недоконаного виду з суфіксальною основою на **–а/я**: *стріляти → стріляння, спливати → спливання; спускати → спускання;* дієслова недоконаного виду зі словотвірним суфіксом **–ува/ювa** в основі інфінітива, від яких утворюються терміни із значенням подовженості процесу дії: *мінувати → мінування, комплектувати → комплектування, розгромлювати → розгромлювання, вистежувати → вистежування, опромінювати → опромінювання.*

Твірна основа на **–ува/-ювa** є найпродуктивнішою в сучасній українській літературній мові й відзначається високою активністю у військовій термінології. Твірним у подібних словотворчих моделях може виступати як власнемовне слово (*рятувати → рятування, схоплювати → схоплювання, висаджувати → висаджування, завоювати → завоювання, посилювати → посилювання*), так і запозичене з інших мов (*анексувати → анексування, патрулювати → патрулювання, бліндажувати → бліндажування*).

Окрім основного значення – опредметненої дії, “деривати, співвідносні з дієсловами доконаного виду, часто набувають додаткових лексико-словотвірних значень – продукту, наслідку дії “ [14, 69]. Наприклад, *озброїти → озброєння, зруйнувати → зруйнування.*

2) деривати із значенням опредметненої дії, процесу, результату, наслідку дії : **V + нульовий суфікс**: *запускати → запуск, опиратися → опір, наступати → наступ, вибухати → вибух, розгромити → розгром, перекидувати → перекид*. Нульова суфіксація у творенні військових термінів виявляє значну активність.

Спостерігаються у військовій термінології й деривати з іншомовними суфіксами: **V+ -аці(я) (-і(я)):** *дегазувати → дегазація, комплектувати → комплектація, ліквідувати → ліквідація, стабілізувати → стабілізація, анексувати → анексія; дислокувати → дислокація, контузити → контузія;* **V + -ад(а):** *блокувати → блокада;* **V + -аж** : *пілотувати → пілотаж, патронувати → патронаж.* Суфікс **–аці(я) (-і(я))** – досить поширений при творенні військових іменникових термінів, питома ж вага дериватів, утворених за допомогою суфіксів **–ад(а)**, **-аж,** є незначною.

3) похідні із значенням інтенсивної дії з суфіксами **–ин(а), -тв(а)**: *стріляти → стрілянина, бити → битва.* Ці словотвірні моделі є непоширеними.

4) деривати із значенням "носій процесуальної дії", виконавець певної дії, названої дієсловом: **V + -ник** (**-івник, -овник**): *загарбати → загарбник, розвідувати → розвідник, підривати → підривник, вартувати → вартівник, рятувати → рятівник, призивати → призовник, воювати → войовник*. Ця словотвірна модель є активною у творенні термінів-іменників. **V + -ач**: *командувати → командувач, розвідувати → розвідувач;* **V + -ець**: *обороняти → оборонець, стріляти → стрілець.* Останні моделі представлені незначною кількістю похідних.

Серед іменникових військових термінів спостерігається значна кількість дериватів на позначення агентивно-професійних назв, утворених за допомогою як власнемовних суфіксів **–ець, -ник, -ик**, так й іншомовних **–ист-/-іст, -ир, -тор**, активність яких не є однаковою. Домінують відіменникові похідні з суфіксами **–ник**, **-ець**, непоширеними є словотворчі моделі з суфіксами **–ант, -тор, -ир**.

Військові терміни-іменники із загальним словотвірним значенням "носій ознаки" представлені такими моделями:

1) відіменникові похідні на позначення осіб за родом діяльності, де твірна основа вказує на об'єкт діяльності: **N + -ник**: *автомат → автоматник, торпеда → торпедник, кулемет → кулеметник, ракета → ракетник;* **N + -ець (-инець, -івець)**: *піхота → піхотинець, зв'язок → зв'язківець, армія → армієць, батарея → батареєць*

2) відіменникові похідні на позначення осіб за їх відношенням до певного поняття, предмета, сфери діяльності: **N + -ист/-іст**: *артилерія → артилерист, анексія → анексіоніст, авантюра → авантюрист;* **N + -ир/-їр**: *команда → командир, конвой → конвоїр;* **N + -тор (-ор, -онер, -ер)**: *авіація → авіатор, міна → мінер;* **N + -ант (-янт)**: *диверсія → диверсант, курс → курсант*

3) відіменникові похідні на позначення осіб за соціальним становищем, званням, політичними поглядами тощо: **V + -ник**: *полк → полковник, сотня → сотник*

Незначною кількістю представлені деривати, побудовані за моделями: 1) похідні із значенням якості, властивості, поведінки особи, названої мотивуючим словом: **N + -изм /-ізм**: *анексія → анексіонізм, авантюра → авантюризм, герой → героїзм, патріот → патріотизм;* 2) похідні на позначення збірного поняття, діяльності, суспільного стану, закладу, організації: **N + -ура**: *агент → агентура.*

Військові відприкметникові терміни-іменники представлено такими словотвірними моделями:

1) похідними на позначення предметів **A + -ик (-ник)**: *броньовий → броньовик, бронебійний → бронебійник*

2) похідними, що вказують на якість, властивість, стан за значенням прикметника: **A + -ств(о) (-цтв(о), -зтв(о))***: бунтівницький → бунтівництво.*

Серед відприкметникових термінів-іменників спостерігаються й деривати з абстрактним значенням. "Абстрагування ознак шляхом суфіксації прикметникових основ здійснюється за допомогою ряду словотворчих формантів, але особлива роль у цьому процесі належить суфіксові -ість" [15, 75]. За моделлю **A + -ість** твориться значна кількість іменників, що вказують на наявність у предмета якості, властивості, визначеної мотивуючим прикметником або його стан, на який вказує мотивуючий прикметник: *маневровий → маневровість, вибуховий → вибуховість, боєздатний → боєздатність, боєспроможний → боєспроможність*

Суфіксація – найпоширеніший спосіб творення і військових термінів-прикметників. Найактивнішими моделями творення прикметників із значенням приналежності до когось або чогось є такі: **N + -н:** *автомат → автоматний, артилерія → артилерійний, батальйон → батальйонний, бліндаж → бліндажний, блокада → блокадний;* **N + -ськ:** *адмірал → адміральський, бунтар → бунтарський, артилерія → артилерійський.* При творенні деяких прикметників спостерігається явище паралельної мотивації: *армійський ← армія* і *армійський ← армієць.* Незначною активністю характеризуються словотвірні моделі: **N + -ов**: *бастіон → бастіоновий, бомба → бомбовий, алебарда → алебардовий;* **V + -ичн/ -ічн**: *бомбувати → бомбічний;* **V + -альн**: *бомбардувати → бомбардувальний.*

Префіксація в українській військовій термінології значно поступається активністю суфіксальному способу творення. Префіксальні військові терміни-іменники і прикметники творяться за кількома

словотвірними моделями з використанням невеликого арсеналу словотворчих засобів: -анти: *ракета → антиракета*, віце: *адмірал →віце-адмірал*, контр-: *атака → контратака, наступ → контрнаступ*, пере-: дислокація → *передислокація*, дез-: *активація →дезактивація.*

Префіксально-суфіксальний спосіб творення також не є домінуючим у творенні іменників та прикметників. Військові похідні, утворені у ций спосіб, активно представлені моделями: **По- + основа+ -н**: *повоєнний, повзводний, подивізіонний, поескадронний;* **При- + основа + -н**: *прикордонний, приграничний, прифронтовий;* **проти + основа + -н**: *протидесантний, протипіхотний, протитанковий.*

Чималий відсоток українських військових термінів-іменників і прикметників становлять терміни-композити, які з'явилися внаслідок основоскладання. Основоскладанню в галузі військової термінології притаманне поєднання двох українських твірних елементів (*військово-морський, боєготовність, боєпостачання, боєспроможний, бронепоїзд, бронебійний*), двох іншомовних терміноелементів (*ракетно-артилерійний, ракетно-транспортний, танкодесантний*) чи комбінації чужомовного терміноелемента з національним твірним елементом – гібридний термін *(бомбоскидач, бомботримач, артилерійсько-стрілецький, бронетанковий, транспортно-бойовий)*

Досить поширеними є терміни-композити, у першій частині яких наявні іншомовні або інтернаціональні словотворчі терміноелементи, наприклад, **авіа-, аеро-, мото-** (*авіаармія, авіабаза, авіаносій, авіаполк, авіабомба, аеродром, аеронавігатор, аерофоторозвідка, мотопіхота, мотострілець*), статус яких ми визначаємо як корені, оскільки сематичне значення ними ще не втрачено.

Меншу кількість термінів утворено способом словоскладання (юкстапозиції): *артилерист-інженер, бомбардувальник-штурмовик, літак-розвідник, ракета-перехоплювач, ракета-носій.*

Представлена військова термінологія і термінами-абревіатурами: *ВР* (вибухова речовина), *КППО* (корабель протиповітряної оборони), *ППО* (протиповітряна оборона), *ЗМУ* (зброя масового ураження).

Отже, морфологічний спосіб творення був і залишається одним із найзначніших джерел збагачення української військової термінології. Одна з основних причин його продуктивності полягає в тому, що в морфологічній структурі термінів, утворених шляхом афіксації, закладені основи структурної систематизації, а це має надзвичайно важливе значення для термінології. Українська військова термінологія поповнюється тими ж шляхами, використовує ті ж самі способи словотвору й словотворчі засоби, що й загальнолітературна мова. Разом із тим простежується певна ієрархія у використанні морфологічних способів творення військових термінів: суфіксальний, композиція, префіксальний, префіксально-суфіксальний, юкстапозиція, абревіація. Найбільша кількість іменникових і прикметникових термінів, утворених суфіксальним способом, представлена моделями: **V + -ння, V + ець, N + -ець, N + -н, N + -ськ**. Матеріали та результати аналізу способів морфологічного словотвору українських військових термінів сприятимуть вирішенню проблеми комплексного дослідження словотвору в цій галузевій термінології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків.-К., 1995.-384 с.
2. Російсько-український військовий словник / Упор. О.О.Лісна.-К., 1992.-80 с.
3. Михайленко Т.Д. Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в нааціональних мовах: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук.-К., 1996.
4. Мурашко Л.В. Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук.-К., 1997.
5. Яремко Л.П. Формування української військової термінології: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук.-Дрогобич, 1997.
6. Онуфрієнко Г.С. Україномовна військова термінолексика: сучасний стан і проблеми перекладу // Проблеми української науково-технічної термінології. Тези доповідей 4-ої міжнародної наукової конференції.-Львів, 1996.-С.137-138.
7. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й.Ф.Андерш, С.А.Воробйова, М.В.Кравченко та ін.-К., 1994.-600 с.
8. Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник.-2-ге вид., перероб. і допов.-К., 1995.-256 с.

9. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ, 1939.-т.V.-С.24.

10. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания.-1973.-№4.-С.76-85.

11. Ковалик І.І. Вступ. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови.-К., 1979.-С.5-57.

12. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н.Ю.Шведовой.-М., 1970.-767с.

13. Карпіловська Є.А. Суфіксальна система сучасної української літературної мови: будова та реалізація: Монографія.-К, 1999.-297с.

14. Словотвір сучасної української літературної мови.-К., 1979.-406с.

15. Ґрещук В. Український відприкметниковий словотвір.-Івано-Франківськ, 1995.-208с.